

METODOLÓGIA
KRITICKEJ
SOCIÁLNEJ VEDY
Marxova kritika politickej ekonómie

Juraj Halas

UNIVERZITA KOMENSKÉHO V BRATISLAVE

Metodológia kritickej sociálnej vedy

Marxova kritika politickej ekonómie

Juraj Halas

2013

Univerzita Komenského v Bratislave

Táto práca vznikla v rámci vedeckého projektu
Metódy vysvetlenia a chápania
vo filozofii a metodológii sociálnych vied
podporeného grantom VEGA MŠ SR č. 1/0134/11.

Vedeckí recenzenti: prof. PhDr. Václav Černík, DrSc.
doc. PhDr. Igor Hanzel, PhD.

© Juraj Halas, 2013
Cover © Juraj Halas, 2013

ISBN 978-80-223-3460-0

Obsah

Predslov 7

Úvod 9

Kritická funkcia sociálnej vedy 11

Význam kritickej funkcie 15

Metodológia a teória 18

Teoretické a interpretačné východiská 21

1 *Kategórie kritiky politickej ekonómie* 26

1.1 *Marxov pojem ekonomickej kategórie* 29

1.2 *Exkurz: Pojem kategoriálnej chyby* 33

1.2.1 *Ryle a Strawson o kategóriách* 34

1.2.2 *Niekoľko Rylových postrehov* 37

1.2.3 *Walshova koncepcia kategórií* 39

1.3 *Kategoriálne chyby v politickej ekonómii* 41

1.3.1 *Vecné a spoločenské* 43

1.3.2 *Transhistorické a historicky špecifické* 51

1.3.3 *Exoterické a ezoterické* 59

2	<i>Výstavba kritiky politickej ekonómie</i>	74
2.1	<i>Teória hodnoty</i>	76
2.1.1	<i>Pôvod kategoriálnych chýb</i>	81
2.1.2	<i>Charakteristiky jednoduchého obehu</i>	88
2.1.3	<i>Antinómia vzniku nadhodnoty</i>	92
2.2	<i>Teória nadhodnoty a mzdy</i>	94
2.2.1	<i>Mzda</i>	102
2.2.2	<i>Zhrnutie</i>	106
2.3	<i>Záver a forma kritického argumentu</i>	110
2.3.1	<i>Dialektika a reductio ad absurdum</i>	115
2.3.2	<i>Pojem imanentnej kritiky</i>	125
	<i>Záver</i>	128
	<i>Osobitosti Marxovej kritiky a pojem kritickej teórie</i>	130
	<i>Nové úlohy</i>	136
	<i>Doslov</i>	139
	<i>Registre kategórií a dvojaký charakter práce</i>	139
	<i>Kritický argument a Problém zákona</i>	147
	<i>Literatúra</i>	151

Zoznam tabuliek

- 1 *Katégorie teórie hodnoty a ich registre* 86
- 2 *Katégorie teórie nadhodnoty a mzdy a ich registre* 107

Zoznam obrázkov

- 1 *Jednoduchá forma hodnoty* 82
- 2 *Tri osobitosti ekvivalentnej formy* 83
- 3 *Cykly jav — podstata — prejav v I. zv. Kapitálu* 109
- 4 *Vzťahy aktérskeho, teoretického a kritického kontextu* 130
- 5 *Registre kategórií kritického kontextu* 131

Predslov

TÁTO PRÁCA JE príspevkom k filozofii a metodológii sociálnych vied. Zaoberá sa otázkou, ako môžu byť spoločenskovedné teórie kritické, a chce ukázať, čo sa vôbec má na mysli, keď sa nejaká teória označí ako kritická. Kritické teórie priťahujú pozornosť zaujímavou charakteristikou: netvrdia jednoducho, „ako sa veci majú“, hoci i to je ich nevyhnutnou súčasťou. Kritickými sú však preto, lebo vysvetľujú, ako a prečo o veciach vznikajú mylné, zavádzajúce, ba iracionálne presvedčenia. Samozrejme, v istom zmysle je kritická každá veda. Fyzika a biológia napríklad dokážu vysvetliť, prečo ponorenú lyžicu vidíme skrivenú. Moderný človek je však pri číro prírodných fenoménoch zväčša zdravo skeptický. Naproti tomu k vlastnému konaniu – a práve ono je predmetom spoločenských vied – pristupuje často s klamlivým pocitom samozrejmosti, oboznámenosti. Kritické vysvetlenia sú v tejto oblasti tým väčšími prekvapujúce. A práve preto, že je ich predmetom konanie, dláždia cestu špecifickému druhu intervencie vo svete. Kritické teórie spoločenských vied sa za istých okolností môžu stať nástrojom mobilizácie k sociálnej zmene a slúžiť ako vodidlo v procesoch emancipácie človeka od pomerov, ktoré sám vytvoril.

Náš termín „kritika“ pochádza zo starogréckeho slovesa *kritein*: rozdeľovať, stanovovať hranice. Kritické sociálne teórie sú tejto etymológii verné v tom zmysle, že vyznačujú a zdôvodňujú hranice praktického rozumu konajúcich. Pomocou poznatkov o oblasti, na ktorú reflexie tohto rozumu spravidla nedosiahnu, vysvetľujú, prečo konajúci vedia práve toľko, koľko vedia – a prečo za poznanie považujú i to, čo je len presvedčením. Hoci sa táto skrytá oblasť zdá mystická, ide o celkom prozaický svet

nezamýšľaných dôsledkov, nerefektovaných motívov a nevedomených príčin. V tejto práci chcem na príklade Marxovej teórie kapitalistickej ekonomiky ukázať, ako s týmto svetom kritické teórie zaobchádzajú a aké pojmové nástroje pritom používajú. Výsledky, ktoré predložím, by mali osvetliť povahu kritických spoločenskovedných teórií a byť nápomocné pri ďalších úvahách o výstavbe teórií tohto typu.

Nadväzujem tu na niekoľko predchádzajúcich publikácií. Analýzu Marxovho pojmu kategórie a interpretáciu jeho teórie ako kritiky „kategoriálnych chýb“ som rozvinul v troch štúdiách.¹ Pre potreby prvej a druhej kapitoly som ich podstatne prepracoval a rozšíril. Okrem týchto zmien pribudlo silnejšie a explicitnejšie spojenie s problematikou kritickosti spoločenskovedných teórií, ktorá je ústrednou témou práce.

Sama kniha vznikala ako dizertačná práca. Nenapísal by som ju, nebyť dlhodobej spolupráce s mojím školiteľom, doc. PhDr. Igorom Hanzelom, PhD. Vďačím mu nielen za množstvo vzácnych rád a komentárov, ale aj za podnet na vydanie dizertácie v podobe monografie, ktorá sa vám dostáva do rúk. Veľa času tiež venoval pravidelnému semináru, na ktorom sme diskutovali aj o problematike tejto práce. Azda najcennejší bol však príklad, ktorý mi dal svojou vlastnou neúnavnou aktivitou.

Ďakujem tiež trom učiteľom, ktorí ma počas štúdia povzbudzovali a podporovali: doc. PhDr. František Gahér, PhD., vedúci Katedry logiky a metodológie vied FiF UK; prof. PhDr. Miroslav Marcelli, PhD., ktorý pôsobil ako vedúci Katedry filozofie a dejín filozofie; doc. PhDr. Ivan Buraj, PhD., rovnako z Katedry filozofie a dejín filozofie FiF UK. Za rady k druhej kapitole knihy som vďačný ďalšiemu kolegovi z Katedry logiky a metodológie vied, PhDr. Vladimirovi Markovi, PhD. Ďakujem aj všetkým študentom a študentkám, s ktorými som sa na kurze „Metodológia kritickej sociálnej vedy K. Marxa“ mohol venovať hlavným otázkam tejto práce.

Celý cyklus konceptov, korektúr a „finálnych“, no nikdy nie hotových verzií so mnou absolvovala Miroslava. Každú jej pripomienku som považoval za záväznú, no vďaka jej patrí už za nezmernú trpezlivosť, ktorú preukázala. Prácu jej preto venujem.

¹ Pozri Halas (2012a), (2012b) a (2012c).

Úvod

A poznáte pravdu a pravda vás vyslobodí.

Ján 8, 32

PRED VYŠE TRIDSIATIMI PIATIMI rokmi publikovali americkí filozofi Brian Fay a J. Donald Moon prelomovú štúdiu (Fay – Moon, 1977), v ktorej hodnotia povojnové diskusie o povahe sociálnych vied. Ich pozornosť sa sústreďuje na niekoľko kľúčových problémov, ktoré súdobe dominantné programy vo filozofii spoločenských vied – naturalizmus a interpretativizmus – nedokázali uspokojivo vyriešiť. Majú podobu troch otázok:

1. Aký je v spoločenskej vede vzťah medzi interpretáciou a explanáciou?
2. Akú povahu má spoločenskovedná teória?
3. V čom spočíva úloha kritiky (v spoločenskej vede)?

Na prvý pohľad sa zdá, že vo vzťahu k názvu predkladanej práce je relevantná najmä tretia otázka. No Fayov a Moonov rozbor výziev, ktorým čelia sociálne vedy, vidím ako príliš zásadný na to, aby som sa ho zbavil jedinou citáciou. V tejto úvodnej kapitole preto článok Faya a Moona poslúži ako východisko pri formulovaní všeobecného rámca, v ktorom sa ďalšie skúmanie kritickosti sociálnych vied bude pohybovať.

Základný problém, s ktorým sa uvažovanie o sociálnych vedách musí vysporiadať, je podľa Faya a Moona „*prima facie* fakt, že ľudské činy sú intencionálne udalosti“ (Fay – Moon, 1977, 210), takže ľudské správanie má symbolický či expresívny rozmer, ktorý absentuje v doméne skúmanej prírodnými vedami. Na tento fakt možno podľa dvojice autorov reagovať trojako. *Prvá stratégia*, ktorou sa riadi interpretativizmus, ho priamočiaro uznáva a navrhuje budovať sociálne vedy ako disciplíny o intencionálnych objektoch. Primárnym cieľom pritom má byť porozumieť im – najmä činom – v zmysle *verstehen*, teda predovšetkým explikovať významy, ktoré im aktéri pripisujú. *Druhá stratégia* navrhuje definovať intencionálne pojmy pomocou observačného jazyka tak, ako sa o to pokúsila behavioristická psychológia, a na podobnej báze vystavať všetky spoločenské vedy. Pri uplatnení *tretej stratégie* sa intencionálne objekty jednoducho eliminujú: keďže významy intencionálnych pojmov nemožno zachytiť bez referencie na mentálne stavy či inštitucionálne normy, treba sa týchto pojmov zbaviť. Veda o spoločnosti sa má stať „mechanikou“ či „neurofyziológiou“ konania operujúcou s pojmami prírodných vied (Fay – Moon, 1977, 211).

Pre väčšinu výskumníkov v oblasti sociálnych vied sú dnes druhá a tretia stratégia zrejme ešte menej prijateľné, ako sa mohli javiť v čase, keď Fay a Moon publikovali svoju štúdiu. Ich kritikou sa preto nebudem zaoberať. Na druhej strane však prvý, intencionalistický prístup vedie vo svojej klasickej podobe k problémom, pre ktoré ho musíme rovnako odmietnuť. Tie priamo súvisia s predmetom tejto práce.

Ak sa sociálna veda obmedzí na skúmanie významu, ktorý partikulárnym činom alebo inštitúciám pripisujú aktéri, hrozí jej, že sa vzdá vysvetlenia. V krajnom prípade sa môže stať akýmsi registrátorom jednotlivých, „kontingentných“ udalostí a ich významov, neschopným zachytiť ich súvislosť a zjednotiť ich do koherentného celku. Taký projekt je vopred odsúdený na neúspech, keďže v každej ľudskej spoločnosti či skupine je význam jednotlivých udalostí len uzlom širšej siete významov utkanej z jazyka. Porozumenie významu jednotlivého aktu v celej jeho šírke teda predpokladá, že aspoň čiastočne rozkryjeme túto sieť. Interpretácia „významov činov, praktík a kultúrnych objektov“ je preto „mimoriadne náročný a zložitý podnik“ (Fay – Moon, 1977, 213). Ambicióznejšia verzia interpretativizmu by mohla chcieť uviesť do súvislosti významy skúmaných intencionálnych objektov s významami iných objektov. Aj ona však

ex definitione zostáva ohraničená otázkou, „Čo to znamená?“. A odpoveď na ňu spravidla nestačí ako odpoveď na iné otázky: „Prečo sa to deje?“ či „Prečo to znamená práve toto, a nie niečo iné?“. V prípade, že sa takto vzdáme explanácie, ktorú obvykle považujeme za základnú funkciu vedeckých teórií, sú na mieste pochybnosti o tom, či je sociálna veda *ako veda* vôbec možná.

Samozrejme, zástanca interpretativizmu, neochotný prijať taký dôsledok, by sa mohol brániť tým, že odpoveď na otázku „Čo to znamená?“ možno zároveň akceptovať ako odpoveď na pýtanie sa, prečo sa niečo deje. Tvrdil by, že pomocou dôvodov, ktoré aktér uvedie ako motívy svojich činov (resp. pomocou implicitných významov, ktoré im pripisuje), možno jeho konanie uspokojivo vysvetliť. Aktér pripisuje svojmu konaniu *k* dôvod *d*. Zjednodušene, aktér teda vykonal *k*, pretože bol presvedčený, že *d*. Explanácia je takto napohľad zachránená.²

Kritická funkcia sociálnej vedy

Problémy spojené s týmto druhom vysvetlenia vyjdú najavo, len čo začneme uvažovať o netriviálnych *k* a *d*, s ktorými sami – ako sociálni vedci a vedkyne – nie sme dôverne oboznámení, prípadne voči nim z určitých dôvodov chceme zámerne zaujať odstup. Uvážme nasledujúci, v oblasti filozofie sociálnych vied už ošúchaný príklad. Indiánsky hmeň Hopiov, ktorý obýva oblasti dnešného štátu Arizona, priťahoval pozornosť etnológov prepracovaným systémom mýtov a rituálov, založených na komplexnom obraze sveta ovládaného duchmi:

„V období od februára do júla sa väčšina rituálov týka skupiny duchov nazývaných *kačiny*. Sú to duchovia predkov. Hopiovia veria, že žijú v horách na hraniciach ich územia. Príslušníci kmeňa sa ku *kačinám* modlia a ponúkajú im obety, žiadajúc ich, aby pomohli svojim potomkom, a to najmä zoslaním dažďa, ktorý je životne dôležitý pre úrodu.“ (Bonvillain, 2005, 19)

² V záujme jednoduchosti argumentácie celkom odhliadam od známeho sporu, či dôvody môžu vo vysvetlení vystupovať ako príčiny. Uvedené vysvetlenie by sa tiež dalo spresniť pridaním ďalších premis o súvislosti dôvodov s prostriedkami a prostriedkov s cieľmi, prípadne kontrafaktuálnej premisy. Vzhľadom na moje zámery by však táto operácia bola zbytočná.

Jedným z mnohých rituálov dažďa je tanec hadov:

„Tanec antilop prebieha na úsvite v deň, keď sa konajú preteky antilop. Na druhý deň nasledujú preteky hadov, po ktorých prichádza tanec hadov [...] Bežiacie antilopy vydávajú zvuk hromu, ktorého vibrácie vzbudzujú oblaky k tomu, aby vyšli zo svojich svätýň. Tanec antilop teda najprv pritiahne oblaky. Užovka má zase schopnosť vysať z oblakov život a dážď. Tanec hadov, ktorý sa koná v nasledujúci deň, teda prináša dážď.“
(Waters, 1977, 226)

Vysvetlenie, ktoré by mohol ponúknuť intencionalista – že členovia kmeňa vykonávajú rituál preto, lebo chcú privolať dážď, pričom práve rituál je na to vhodným prostriedkom – je *prima facie* neuspokojivé. Na rozdiel od aktérov totiž vieme, že medzi rituálom a zmenou počasia nemôže existovať nijaká kauzálna súvislosť. Aby sme vysvetlili konanie, ktorého motivácia sa takto javí ako iracionálna, potrebujeme viac, než len významy, ktoré mu aktéri pripisujú. Merton, ktorý príklad Hopiov zrejme prvýkrát³ použil v kontexte metodológie sociálnych vied, o tom píše:

„Pojem latentnej funkcie rozširuje pozornosť výskumníka za hranice otázky, či dané správanie plní svoj zjavný účel, alebo nie. Dočasne odhliada od explicitných účelov a zameriava pozornosť *smerom* k inej škále dôsledkov: napríklad takých, ktoré sa týkajú individuálnych osobností Hopiov, zúčastnených na rituále, ako aj stálosti a kontinuity širšej skupiny. Ak by sme sa obmedzili na problém, či sa zjavná (zámerná) funkcia naplní, išlo by o problém pre meteorológa, nie pre sociológa. [...] Pomocou pojmu latentnej funkcie pokračujeme v skúmaní a všímame si dôsledky, ktoré má obrad nie pre bohov dažďa alebo meteorologické javy, ale pre skupiny, ktoré obrad vykonávajú. [...] Ceremoniály môžu plniť latentnú funkciu posilnenia skupinovej identity tým, že poskytujú pravidelnú príležitosť, pri ktorej sa roztrúsení členovia skupiny zhromaždia a venujú sa spoločnej aktivite.

³ Mertonova štúdia, ktorú tu citujem, vyšla prvýkrát v roku 1948. Na príklad Hopiov sa odvoláva aj Alfred Schütz (1954). Hopiovia sa tiež stali predmetom kontroverzných štúdií B. J. Whorfa (napr. 1956), ktorý na zvláštnostiach chápania času v ich jazyku založil svoju hypotézu o lingvistickej relativite.

[...] Prostredníctvom systematického uplatnenia pojmu latentnej funkcie sa *zdanlivo* iracionálne správanie môže *občas* ukázať ako pozitívne funkčné pre skupinu.“ (Merton, 1967, 118–119)

Pri skúmaní latentnej funkcie rituálu musíme podľa Mertona odhliadnuť od aktérskych významov⁴ – explicitných účelov – a hľadať vysvetlenie mimo nich. Na druhej strane je zrejmé, že sa celkom bez nich nezaobídeme. Bez ohľadu na ich neadekvátnosť sú to práve ony, čo motivuje konanie. Sugestívny efekt citovaného príkladu nespočíva ani tak v tom, že konanie členov kmeňa má „latentnú funkciu“, ako skôr v *spojení* latentnej funkcie s bohatým, voči funkcii nepochybne autonómny systémom významov a praktík, ktorý ju zabezpečuje bez toho, aby o tom aktéri (nevyhnutne) vedeli. Opis latentnej funkcie je sám osebe bezzubý, pretože nevysvetľuje, akým zložitým, čudným alebo neobvyklým spôsobom sa funkcia realizuje. Navyše, nemožno k nemu vôbec dospieť bez toho, aby sme najprv skúmali praktiky, a teda aj ich (aktérské) významy. Príklad teda na jednej strane potvrdzuje intencionalistické tvrdenie, že sociálne vedy sa nemôžu vzdať ambície „objasniť základné myšlienky a konceptualizácie“, ktoré sú základom praktík, a ukázať „ako spolu rôzne aspekty spoločenského poriadku súvisia a ako (alebo do akej miery) tvorí spoločenský poriadok koherentný celok“ (Fay – Moon, 1977, 214). Túto métu však zároveň treba prekonať.

U Mertona príklad figuruje v obhajobe funkcionalistického poňatia vysvetlenia, no z tohto kontextu ho možno vyňať a chápať ho ako poukaz – proti intencionalizmu – na potrebu pojmov, ktoré prekračujú významy aktérov. Pri mertonovskom vysvetlení rituálu pomocou jeho latentnej funkcie sa nezaobídeme bez „kategoriálnej schémy“, ktorá umožňuje hovoriť o „spoločenskom poriadku pomocou pojmov radikálne protikladných pojmom účastníkov“ (Fay – Moon, 1977, 226). Použitie takej schémy však prináša nový problém: otázku vzťahu pojmov sociálnej vedy k pojmom aktérov. Medzi sieťou kategórií teórie, ktorú navrhuje sociálna vedkyňa, aby konanie vysvetlila, a sieťou pojmov, prostredníctvom ktorých si aktéri konanie uvedomujú, musí existovať spojenie. Inak vedkyňa „nedokáže zachytiť javy, ktoré chce vysvetliť, pretože udalosti, o ktoré ide, by prepadli

⁴ Uvedomujem si, že slovné spojenie „aktérsky význam“ znie trochu násilne, no na druhej strane je úsporné. Ďalší dôvod, pre ktorý som sa ho rozhodol používať, približujem neskôr.

pojmovou sieťou, ktorú zostrojila“ (Fay – Moon, 1977, 221). V prípade rituálu dažďa ide napríklad o to, uviesť pojem „sociálnej kohézie“ do vzťahu k spôsobu životu kmeňa (vrátane jeho symbolických aspektov) a ukázať, ako práve rituál posilňuje také interakcie medzi členmi kmeňa, ktoré sú potrebné na obnovu kohézie. Adekvátne a dôveryhodné vysvetlenie musí tiež ukázať, ako sa nedostatok kohézie, ktorý si členovia kmeňa uvedomujú v jeho rozličných prejavoch, premieta (sprostredkovaný napríklad predstavami o prírodných silách) do nepochopiteľného iracionálneho presvedčenia, že práve pomocou tanca hadov treba privolať dažď, a akým spôsobom sa toto konanie opakuje, reprodukuje.

Domnievam sa, že „koherentný celok“ (systém významov skúmaných intencionálnych objektov), „kategoriálna schéma“ (systém teoretických pojmov vedy) a ich „vzťah“, tieto tri momenty, o ktorých hovoria Fay a Moon, tvoria základ istej črty vedeckých teórií, ktorú v nadväznosti na Václava Černíka a Jozefa Viceníka nazývam ich *kritickou funkciou*.⁵ Spoločenskovedné teórie, ktoré majú kritickú funkciu, sa vyznačujú nasledujúcimi tromi charakteristikami:

1. Vysvetľujú konanie pomocou príčin, ktoré aktérom či vedkyňi, prípadne obom, nie sú bezprostredne zjavné;
2. Odkrývajú reálne účinky konania, ktoré aktérmi nemusia byť zamýšľané, pochopené či dokonca uvedomené;
3. Vysvetľujú, prečo príčiny a účinky zostávajú aktérmi nepochopené alebo neuvedomené, resp. prečo sa chápu práve daným (spravidla neadekvátnym alebo iracionálnym) spôsobom.

Predkladaná práca je príspevkom k analýze kritickej funkcie spoločenskovedných teórií. Reaguje na výzvu, ktorú Fay a Moon zhrnuli v tretej z otázok: „Aká je úloha kritiky [v spoločenských vedách]?“ Presnejšie, chce ukázať, akým spôsobom môže vedecká teória dosiahnuť vlastnosti 1 – 3. V nasledujúcich častiach objasním východiská, z ktorých k tejto úlohe pristúpim, a tiež spresním niektoré pojmy, ktoré som už viackrát stihol použiť bez toho, aby som ich bližšie explikoval.

⁵ Pozri (Černík – Viceník, 2005a).

Význam kritickej funkcie

Zdá sa, že predovšetkým treba vysvetliť, prečo by kritická funkcia spoločenskovedných teórií stelesnená vlastnosťami 1 – 3 mala byť predmetom zvláštneho záujmu filozofie a metodológie vedy. Hoci budem v texte používať spojenie „kritická sociálna veda“, prípadne „kritická teória“, nemám týmito výrazmi na mysli nejakú špecifickú oblasť spoločenských vied, ani osobitný druh teórií v tom zmysle, v akom by sa kritické teórie dali stavať proti axiomatcky či hypoteticko-deduktívne budovaným teóriám.⁶ Kritickú funkciu chápem ako metodologickú črtu, ktorú spoločenskovedná teória nadobúda za istých okolností, a ktorá sa prejavuje v tom, že spĺňa niektorú alebo všetky z uvedených vlastností. Otázku významu skúmania kritickej funkcie vo filozofii a metodológii vedy možno teda postaviť ako otázku významu vlastností 1 – 3.

Všetky tri vlastnosti sa týkajú funkcie vedy, ktorú teoretici vedy bez ohľadu na ich filozofické presvedčenie považujú za kľúčovú: explanácie. Domnievam sa, že už tým je ich skúmanie opodstatnené, no možno ho zdôvodniť aj podrobnejšie. Pokúsim sa ukázať, v čom spočíva jednak teoretický, jednak praktický význam kritickej funkcie spoločenskovedných teórií.

V akom zmysle kritická funkcia vedie k rastu poznania? Vráťme sa k Mertonovmu príkladu. Ukazuje konfrontáciu vedkyne – pravdepodobne európskej alebo severoamerickej – s dosiaľ nepreskúmaným sociálnym svetom kmeňa žijúceho v podmienkach tradičného poľnohospodárstva, v úzkom kontakte s prírodou. V tomto prípade aj jednoduchý opis systému praktík a významov, ktorými sa vyznačuje život kmeňa, môže významne rozšíriť poznanie disciplín ako sú etnológia či história. Prázdne miesta v znalostiach o kmeni nahradí údajmi získanými zo svedectiev jeho členov. Tie možno v ďalších krokoch porovnávať s podobnými údajmi o iných kmeňoch v okolí či iných geografických oblastiach, hľadať spoločné a odlišné, rekonštruovať (v kombinácii s inými dátami, napríklad archeologickými) staršiu históriu kmeňa a podobne. Opis rituálu dažďa a s ním zviazaných významov môže napríklad poslúžiť pri (hypotetických) úvahách *per analogiam* o obraze sveta predkov moderných Európanov,

⁶ Prikláňam sa teda k názoru Černíka a Viceníka (2005a, 222), že kritické teórie nemožno striktno oddeľovať od axiomatických, resp. H-D teórií. Pojem kritickej teórie, ktorý používam, nesúvisí nutne s frankfurtským pojmom *kritische Theorie*, hoci môj prístup s ním spájajú isté väzby, o ktorých sa v úvode ešte zmienim.

alebo pri komparatívnom skúmaní obradných zvykov amerických Indiánov. Aj stratégia akéhosi elementárneho interpretativizmu bez kritických ambícií môže mať značný teoretický význam, pokiaľ sa neštíti reflexií nad získanými údajmi.

Mertonovské vysvetlenie rituálu ako nástroja na udržanie sociálnej kohézie však tento význam prekonáva. Poukazuje totiž na latentnú funkciu rituálu, ktorá je kľúčová pre zachovanie existencie kmeňa – sociálnej, ak aj nie fyzickej – a odкрýva tak jeden z mechanizmov, ktorý zabezpečuje reprodukciu spoločenstva. Vysvetľuje nielen zmysel jednotlivého rituálu, ale aj jeho pravidelného opakovania a dedenia tradíciou. Keďže latentná funkcia je nevedomená a výsledok rituálu má povahu nezamýšľaného dôsledku konania aktérov, vysvetlenie prekračuje systém aktérskych významov (hoci ho zahŕňa) a opiera sa o úroveň sociálnej štruktúry, ktorá nie je viditeľná. Preto umožňuje mieru zovšeobecnenia, ktorá na základe aktérskych významov nie je možná: od skúmania spôsobu, akým sa udržanie sociálnej kohézie realizuje v prípade jedného spoločenstva, umožňuje prejsť k analýze praktík, ktoré túto funkciu plnia v prípade iných spoločenstiev či spoločností. Na báze Mertonovho vysvetlenia možno rituál daďda pochopiť napríklad ako jednotlivú podobu hypotetického mechanizmu, ktorý operuje vo všetkých spoločnostiach. Sociálny život indiánskeho kmeňa, ktorý sa na základe skúmania praktík a pripisovaných významov zdá cudzí, iracionálny či primitívny, sa prostredníctvom kritického vysvetlenia javí známejší a podobnejší sociálnemu životu moderného človeka.

Prechod k úvahe o potrebe kritickej funkcie si vyžadoval istú zmenu perspektívy. Od triviálnych, dôverne známych konaní a dôvodov, pri ktorých by sa jednoduché intencionalistické vysvetlenia pomocou aktérskych významov mohli zdať adekvátne, sme vyššie presunuli pozornosť k praktikám a významom, ktoré sú sprvoti cudzie a iracionálne, ako v príklade rituálu indiánskeho kmeňa. Teraz, keď je podstata kritickej funkcie vďaka tomuto obratu aspoň v hrubých črtách zrejmá, musíme sa vrátiť späť. Domnievam sa totiž, že teoretický význam kritickej funkcie vyniká najväčšmi tam, kde predmetom skúmania nie je sociálny svet odlišný od toho, z ktorého prichádza vedkyňa.

V takomto prípade môže byť sama aktérkou skúmaných praktík; aktérske významy patria viac alebo menej aj jej; prípadná nevedomosť či iracionalita sa môžu týkať i jej vlastného konania. Jej teoretické snaženie

je potom „reflexívne“. Navyše je tu – na rozdiel od príkladu indiánskeho kmeňa – pravdepodobné, že systém významov pripisovaných praktikám netvorí len aktérske reflexie, ale aj reflexie vyššieho rádu: existujúce, no neuspokojivé spoločenskovedné teórie. Úsilie o kritickú funkciu pri výstavbe novej spoločenskovednej teórie tu na jednej strane čelí väčším ťažkostiam, pretože svoju kategoriálnu schému musí uviesť do súvislosti s významami pojmov dvojakého druhu – predteoretickými, ktoré zodpovedajú aktérom, i teoretickými, ktoré zodpovedajú existujúcej vedeckej reflexii praktík. Na druhej strane je toto úsilie plodnejšie: ak je úspešné, výsledná teória je kritikou starších teórií, ktorá z nich odstraňuje iracionálne presvedčenia či nekonzistentnosť. Popri praktikách a aktérskych významoch sa staršie teórie samy stávajú explanandom critickej teórie. Kritická funkcia tak môže byť zdrojom vedeckého pokroku. Nepochybne teda ide o *teoreticky významnú* vlastnosť spoločenskovedných teórií.

Ako ešte ukážem, v tejto práci čiastočne nadväzujem na slovenskú tradíciu metodológie vied. V nej sa ustálilo poňatie vedeckého poznania ako procesu, ktorý prebieha „v pulzujúcich reprodukčných cykloch“, zložených z momentov empirickej činnosti, teoretickej činnosti a ideovo-praktickej činnosti, pričom sa tieto cykly „periodicky otvárajú na úrovni praktickej činnosti“ (Černík – Viceník, 2011, 200).⁷ Tento model umožňuje okrem iného ukázať, ako sa vedecké poznanie stáva návodom praktickej aktivity človeka, teda ako sa napríklad zákony prírodných vied stávajú „formou [...] vedomej praktickej činnosti“ (Černík, 1977, 294). V prípade poznatkov prírodných vied je význam spojenia výsledkov teoretickej činnosti s konaním zrejmý. Umožňuje človeku konať v súlade so zákonitostami prírody a svojimi zásahmi efektívne realizovať rozmanité ciele, ktoré by inak neboli uskutočniteľné.

Áký je však praktický význam spoločenskovedných teórií, ktoré majú kritickú funkciu? Zastávam názor, že najmä „reflexívne“ kritické teórie sa môžu stať motívom kolektívneho konania, ktorého cieľom je sociálna zmena v zmysle premeny spoločenských inštitúcií, poriadkov, pravidiel a praktík, a jej zodpovedajúca zmena systému významov. Významové štruktúry, pomocou ktorých teória odhaľuje systematickú iracionalitu alebo neadekvátnosť významových štruktúr aktérov, si môžu osvojiť sami

⁷ Podstatné črty tejto koncepcie rozpracoval Černík už v staršej práci (Černík, 1977). V nej namiesto „ideovo-praktickej“ činnosti vystupuje termín „prakticko duchovná“ činnosť, prevzatý z Marxových rukopisov *Grundrisse* (Marx, 1974, 65).

aktéri a použiť ich na to, aby porozumeli vlastnej situácii a mohli v nej konať novým, transformatívnym spôsobom. Vedecká teória o konaní určitého druhu sa takto sama stáva súčasťou konania iného druhu.

Vďaka tomu majú kritické spoločenskovedné teórie – podľa Faya a Moona najmä tie, ktoré v základe skúmaného konania odhaľujú pôsobenie „represívnych mechanizmov“ (Fay – Moon, 1977, 226) – emancipačný potenciál. Kým prírodné vedy umožňujú človeku prispôbiť svoje konanie vplyvu prírodných síl, prípadne tento vplyv regulovať a tak sa spod neho aspoň čiastočne vymaniť, kritická sociálna veda môže pôsobiť ako faktor v procese oslobodenia ľudí od nadvlády spoločenských imperatívov, ktoré svojím konaním sami reprodukovujú. Kritická funkcia má teda i *praktický význam*.

Z toho, čo som doteraz uviedol, je azda zrejmé, že docenenie teoretického i praktického významu kritickej funkcie spoločenských vied predpokladá, že prijmeme stanovisko, podľa ktorého má vedecké skúmanie (v prírodných i spoločenských disciplínach) osobitú epistemickú postavenie a svojbytnú hodnotu. Veda podľa toho predstavuje špecifický spôsob osvojovania si skutočnosti, ktorý sa napríklad v porovnaní s každodenným poznaním vyznačuje väčšou mierou spoľahlivosti a systematickosti, ako aj schopnosťou seba-korekcie.⁸ V prípade spoločenskovedných teórií, ktoré plnia kritickú funkciu, to znamená, že ich poznatky sú spoľahlivejšie a exaktnejšie, než zdravý rozum aktérov, ktorých konanie je predmetom teórií. Uvedomujem si, že najmä v humanitných disciplínach toto stanovisko dnes nie je populárne a že sa v posledných desaťročiach stalo terčom relativistických, konštruktivistických a iných útokov. Vedeckú racionalitu – a s ňou súvisiace ideály neustrannosti, skepticizmu, principiálnej otvorenosti a perfektibilizmu – treba podľa môjho názoru proti takým útokom brániť, no predkladaná práca má iné ciele. Preto budem jednoducho predpokladať, že legitímnou funkciou, ba poslaním vedy je *Aufklärung*.

Metodológia a teória

Skúmanie kritickej funkcie spoločenskovedných teórií, ako som ju vymedzil vyššie, by sa odtiaľto mohlo uberať dvomi cestami. V istom zmysle

⁸ O týchto a ďalších vlastnostiach vedy, resp. protovedy v kontraste s pseudovedou a inými systémami presvedčení pozri napr. (Tuomela, 1987).

sa k sebe majú tak, ako sa má naturalizovaná epistemológia k fundacionalizmu. Klasický fundacionalizmus, ako ten Descartov či Carnapov, sa usiloval položiť základy vedeckého poznania všeobecnou teóriou poznania. Epistemológia, ak aj nepatrila celkom mimo oblasť vedy, mala byť rozhodne *pred* každou vedou. Ako je známe, pokus fundovať empirickú vedu empiristickou gnozeológiou narazil na vážne ťažkosti. Jednou z reakcií na ne bol projekt naturalizovanej epistemológie. Podľa neho sa má teória poznania stať pokračovaním empirickej vedy ako „kapitola psychológie“ (Quine, 1977, 82). Proti epistemológii, ktorá je vede nadradená, ba od nej izolovaná, stavia epistemológiu ako súčasť vedy.

Pri ďalšom skúmaní kritickej funkcie možno voči spoločenskovedným teóriám zaujať postavenie podobné tomu, ktoré voči vede zaujal fundacionalizmus. Znamenalo by to postupovať od predbežného vymedzenia vlastností kritických teórií, ktoré som naznačil vyššie, k návrhu modelov vysvetlenia, ktoré by týmto vlastnostiam zodpovedali, k ich konfrontácii s existujúcimi koncepciami explanácie a k diskusií o jazyku kritických vysvetlení. Abstraktná analýza tohto druhu by dospela k všeobecnému poňatiu kritickej funkcie, ktoré by ďalej mohlo slúžiť jednak ako meradlo pri posudzovaní jednotlivých spoločenskovedných teórií, jednak ako základ pre ďalší rozvoj témy. Podobným spôsobom sa vo filozofii, resp. metodológii vedy postupovalo v mnohých iných otázkach: od všeobecných téz, často motivovaných najmä filozofickými východiskami alebo intuíciou, k filozofickým teóriám vysvetlenia, zákona, metód empirického výskumu, výstavby teórií a podobne.

Prísny kritik výsledkov, ku ktorým dominantná línia vo filozofii vedy v dvadsiatom storočí takto dospela, by mohol skonštatovať, že sa ocitla v izolácii od svojho bezprostredného predmetu, čo sa prejavilo aj v postojoch vedcov voči nej.⁹ Dôsledky abstraktného prístupu, ktorý sa ku konkrétnym disciplinám a teóriám obracal až *ex post*, teda vo chvíľach, keď bola väčšina záverov jasná a stačilo dohľadať ich viac-menej výstižné ilustrácie, sa prejavili najmä v oblasti metodológie sociálnych vied. Rýchlo sa totiž ukázalo, že sociálne vedy (zatiaľ?) nedokážu splniť vysoké nároky, ktoré na ne kládol logický empirizmus a jeho dediči, a že zrejme nikdy nedosiahnu métu striktné všeobecných vedeckých zákonov predpísaných

⁹ Alan Sokal v jednom rozhovore pripomína údajný výrok fyzika Richarda Feynmana, podľa ktorého je „filozofia vedy pre vedcov asi taká užitočná, ako ornitológia pre vtáky“ (Baggini, 2008, 124).

klasickým modelom vysvetlenia. To dalo podnet na dlhé spory o povahe spoločenských vied, ktoré sa často odohrávali v ríši fiktívnych príkladov vzdialených skutočným spoločenskovedným výskumom.

Nemyslím si, že tieto spory boli zbytočné. Mnohé z nástrojov, ktoré v nich vznikli, používa aj predkladaná práca. Domnievam sa však, že tieto spory by boli kratšie, ak by filozofia vedy – najmä v prípade sociálnych vied – väčšmi prihliadala na existujúce teórie a chápala vlastnú úlohu predovšetkým ako skúmanie týchto teórií a metodologické reflexie nad nimi. Inými slovami, ak by sa usilovala o príklon k disciplinám a teóriám *ex ante*. Môj ďalší postup pri skúmaní kritickej funkcie teda prenesene pripomína viac naturalizovanú epistemológiu ako fundacionalizmus. Podmienky možnosti kritickej funkcie budem rekonštruovať na príklade konkrétnej spoločenskovednej teórie. Samozrejme, paralela s naturalizovanou epistemológiou je neúplná. Neusilujem sa o to, aby sa metodológia vied stala súčasťou empirických vied. Moje stanovisko je však anti-fundacionalistické v tom zmysle, že nechcem kritickú funkciu *založiť* nezávisle od jej hotových podôb v sociálnych vedách, ale naopak, preskúmať jednotlivý príklad jej uplatnenia nástrojmi filozofie vedy.

Konkrétnym stelesnením spoločenskovednej teórie s kritickou funkciou bude pre potreby tejto práce Marxova teória kapitalistického výrobného spôsobu sformulovaná v *Kapitáli* a súvisiacich rukopisoch – takzvaná kritika politickej ekonómie. Otázku, ktorú položili Fay a Moon, takto prevádzam na inú: Ako je Marxova teória kapitalistickej spoločnosti kritická? Pôjde teda o to, ukázať, akým spôsobom sa v tejto teórii dosahuje kritická funkcia v zmysle vlastností 1 – 3. V nasledujúcej kapitole túto voľbu zdôvodním a ukážem, na čo sa tu skúmanie kritickej funkcie musí zamerať. K rozhodnutiu orientovať túto prácu na Marxovu teóriu však musím už tu pripojiť dve výstrahy.

Po prvé, uvedomujem si, že zameranie analýzy na jednotlivú teóriu obmedzuje všeobecnosť záverov, ku ktorým môže dospieť. Cieľom práce preto nie je všeobecná koncepcia kritickej funkcie spoločenskovedných teórií. Ak však možno Marxovu teóriu považovať za paradigmatický príklad kritickej teórie, potom sa závery práce, týkajúce sa povahy kritickej funkcie, dajú vztiahnuť na každú spoločenskovednú teóriu, ktorá by tento príklad chcela napodobniť.

Po druhé, orientácia na hotovú realizáciu kritickej funkcie ohrozuje zrozumiteľnosť analýzy, pretože predpokladá oboznámenosť čitateľa alebo

čitateľky so skúmanou teóriou. Tú však v práci budem môcť priblížiť len v miere, aká je nevyhnutná na pochopenie jej kritickej funkcie. Nezos-tane napríklad priestor na to, aby som Marxovu teóriu obhajoval voči niektorým rozšíreným námietkam a vôbec k nej pristupoval inak ako k exemplifikácii kritickej teórie. Vopred sa preto vzdávam podobných ambícií. Cieľom tejto práce nie je rekonštruovať celú Marxovu analýzu kapitalistického výrobného spôsobu, ani obhajovať jej závery. Domnievam sa však, že tieto nedostatky nemajú vplyv na závery predkladanej práce.

Teoretické a interpretačné východiská

Pri realizácii vytýčenej úlohy sa budem opierať o tri teoretické zdroje, ktoré poslúžia ako interpretačný rámec pri rekonštrukcii Marxovej teórie a poskytnú konceptuálne nástroje pri analýze jej kritickej funkcie. V tejto časti každý zdroj krátko predstavím, zdôvodním jeho použitie a upozorním na jeho slabšie stránky, k rozvoju ktorých chcem prispieť.

Prvým zdrojom a prirodzeným východiskom, ktoré umožnilo sformulovať problém, sú úvahy Faya a Moona o úlohe kritiky v sociálnych vedách. Trojprvkovú štruktúru, ktorá pozostáva z „koherentného celku“, „kategorálnej schémy“ a ich „vzťahu“, použijem ako akýsi raster, ktorý prekryje Marxovu teóriu a umožní v nej identifikovať kľúčové komponenty stojace za jej kritickou funkciou. Podrobnejšie skúmanie konkrétnej realizácie týchto prvkov ich umožní bližšie charakterizovať a poskytne podnety na ďalšie bádanie.

Vo vzťahu k Fayovým a Moonovým záverom o štruktúre kritickej teórie je teda moja práca sčasti ilustráciou a sčasti ďalším rozpracovaním. Sami autori však uvádzajú príklady spoločenskovedných vysvetlení či teórií, ktoré sú kritické, ako aj mysliteľov, ktorí dospeli k záveru, že „celé spôsoby života môžu byť založené na takých [systematických, J. H.] neporozumeniach seba samému, čiže na tom, čo možno nazvať »falošným vedomím«“ (Fay – Moon, 1977, 225). V zozname, ktorý zahŕňa Rousseaua, Hegela, Freuda či Habermasa, figuruje i Marx. Vzniká otázka, či zámer ilustrovať závery Faya a Moona na Marxovej teórii a pokus rozpracovať ich na tomto príklade nie je zbytočný.

Pochopiteľne, moja odpoveď je záporná. Fay a Moon si predovšetkým na ilustráciu úlohy kritiky v Marxovom diele vybrali príklad, ktorý je

teoreticky príliš chudobný. Ide o Marxovo chápanie pôvodu a sociálneho významu náboženstva:¹⁰

„... podľa Marxa sa ľudia venujú náboženským praktikám preto, lebo túžia byť úplnými, celými ľudskými bytosťami a veria, že boh im poskytne toto naplnenie. V skutočnosti však boh nie je ničím iným, ako obrazom človeka, ktorý sa plne realizuje; to, čo by ľudí skutočne uspokojilo, je úplné rozvinutie a uplatnenie ich produktívnych schopností v rozličných formách kooperovanej spoločenskej práce.“ (Fay – Moon, 1977, 225)

Analýza náboženského vedomia nepochybne bola dôležitou súčasťou Marxovej tvorby v štyridsiatych rokoch 19. storočia a tvorila významný moment vo vývoji jeho názorov. Na druhej strane však uňho nikdy nedostala podobu systematizovanej teórie; prinajmenšom nie porovnateľnej s jeho teóriou kapitalistického výrobného spôsobu. Okrem niekoľkých krátkych spisov a viac-menej aforistických vyjadrení v rozsiahlejších prácach sa tu skúmanie kritickej funkcie jednoducho nemá o čo oprieť. Príklad síce poslúži ako didaktická ilustrácia, ale na hlbšie rozpracovanie je nepoužiteľný.

Spôsob, akým tu Fay a Moon používajú „príklad Marx“, nie je vo filozofii sociálnych vied výnimočný. Hoci sa Marx obvykle uvádza ako jeden zo zakladateľov moderných spoločenských vied, pozornosť sa zvyčajne sústreďuje na jeho (údajnú) filozofiu dejín – v zmysle všeobecnej schémy historického vývoja, v ktorej hrá hlavnú úlohu technický pokrok – alebo na parciálne príspevky, akými sú teória odcudzenia a kritika náboženstva. O metodologické aspekty kritiky politickej ekonómie sa zaujímajú najmä špecialisti na Marxovo dielo, ktorých práce sa podrobnosťou približujú filologickým analýzám. V nasledujúcich kapitolách chcem preto ukázať, že *Kapitál* je nielen celkom legitímnym predmetom všeobecnej filozofie sociálnych vied, ale aj potenciálnym zdrojom jej ďalšieho rozvoja. Pri ilustrácii a rozpracovaní Fayových a Moonových podnetov teda celkom neopúšťam terén, ktorého sa dotkli aj oni, pretože zostávam pri Marxovi. No pristupujem k nemu z iného smeru, ktorý považujem za produktívnejší.

¹⁰ Rovnaký aspekt Marxovho diela si v súvislosti so vzťahom kritiky a sociálnych vied všima Fay v novšej práci (Fay, 2002, 156–157).

Využijem pritom aj niekoľko nástrojov, ktoré zhruba spadajú do anglo-americkéj analytickej tradície. V prvej kapitole pôjde o príspevky k teórii typov či kategórií, v druhej kapitole to bude moderná teória argumentácie. Myslím si, že prostriedky tohto druhu sa dosiaľ pri analýze Marxovej teórie, resp. spoločenskovedných teórií vôbec, dostatočne nevyužívali. Pokúsim sa ukázať, ako môžu byť užitočné pri riešení problémov v tejto oblasti.

Pri rekonštrukcii kritiky politickej ekonómie sa opieram o špecifický prístup k interpretácii Marxovej teórie, ktorý tak tvorí *druhý zdroj*. Ide o tzv. „nové čítanie Marxa“ (*neue Marx-Lektüre*), ktoré sa zrodilo koncom šesťdesiatych rokov 20. storočia v SRN a dnes hrá významnú úlohu vo výskume spojenom s publikáciou súhrnného vydania Marxových a Engelsových spisov (*Marx-Engels Gesamtausgabe*).¹¹ Proti tradičným interpretáciám *Kapitálu* tento prístup zdôrazňuje, že Marxovým cieľom bola ďalekosiahla metodologická a teoretická kritika politickej ekonómie ako disciplíny. Zároveň toto dielo a súvisiace rukopisy chápe ako pokus založiť vedeckú teóriu, ktorá objasní vnútornú súvislosť foriem bohatstva charakteristických pre kapitalistickú spoločnosť – teda tovaru, peňazí, kapitálu a ich rozličných podôb – a vysvetlí ich pôvod v ľudskom konaní. Pozornosť interpretátorov, ktorí sa hlásia k tejto tradícii, sa preto sústreďuje najmä na vzťah kritiky politickej ekonómie k predchádzajúcim politicko-ekonomickým teóriám (t. j. na objasnenie Marxovho pojmu „kritiky“, ako aj zodpovedanie otázky, čo je vôbec predmetom *Kapitálu*) a na otázky jej výstavby (t. j. na analýzu Marxovej „dialektiky“ ako metódy výkladu ekonomických kategórií).

Za posledných zhruba desať rokov si „nové čítanie Marxa“ vydobylo akceptáciu aj za hranicami Nemecka, hoci u nás a v Čechách zostáva takmer neznáme. Keďže zdôrazňuje kritický odstup *Kapitálu* od ekonómie i jej predmetu, ako interpretačný rámec zodpovedá cieľom, ktoré som si stanovil. Najmä v druhej kapitole, v ktorej sa pri rekonštrukcii Marxovho postupu odvolávam na prácu Dietera Wolfa (2004),¹² je vplyv tejto tradície na moje uvažovanie veľmi badateľný. Podobne orientované interpretácie Marxovej teórie však vznikli aj mimo západonemeckého okruhu. Patrí

¹¹ Za pôvodcov „nového čítania“ sa považujú Helmut Reichelt a Hans-Georg Backhaus, ktorí nadväzovali na práce Alfreda Schmidta, Isaaka Iljiča Rubina a ďalších. Prví traja menovaní sú zároveň žiakmi frankfurtskej školy. Podrobnejšie o dejinách „nového čítania“ pozri (Elbe, 2008b) a (Hoff, 2009, 78–94).

¹² Klasickou a zatiaľ najvýznamnejšou Wolfovou prácou je však (2002).

k nim pozoruhodná práca Dereka Sayera (1983), ktorú kriticky rozvíjam v prvej kapitole.

Dôslednosť, s akou najmä západonemecká marxológia pristupovala k interpretácii ekonomických rukopisov, však bola vykúpená nedostatkami, ktoré si táto tradícia v posledných rokoch čoraz intenzívnejšie uvedomuje. Podľa Dennisa Kirchhoffa a Alexandra Reutlingera ide o „izoláciu“, „tendenciu k seba-referencii“ a „terminologickú hermetickosť“ (Kirchhoff – Reutlinger, 2006). „Nové čítanie Marxa“ zatiaľ celkom nedokázalo nadviazať dialóg s filozofiou sociálnych vied a ďalšími súvisiacimi disciplínami, a tak z veľkej časti zostáva len záležitosťou špecialistov. Potenciálnych styčných bodov je pritom niekoľko. Ingo Elbe si napríklad všíma, že „na metateoretickej úrovni dosiaľ nebol jej [Marxovej metódy výstavby teórie, ako ju rekonštruuje napr. Wolf; J. H.] vzťah k deduktívne-nomologickému vedeckému programu dostatočne objasnený“ (Elbe, 2008a, 323). Pokiaľ teda ide o druhý zdroj, v predkladanej práci chcem ukázať, že „nové čítanie“ môže poslúžiť ako základ pri riešení problémov, ktoré siahajú za úzke hranice marxológie.

V jednej z predchádzajúcich častí som naznačil čosi ako anti-fundamentalistický prístup k budovaniu metodológie vied, v ktorom sú východiskom samy vedecké teórie. Tento prístup v skutočnosti nie je novinkou. Má silné zastúpenie vo filozofii vedy tzv. bratislavskej filozofickej školy, ktorá je *tretím zdrojom* tejto práce. Už v prvej monografii Václava Černíka (1964) badať silnú orientáciu na rekonštrukciu základných pojmov filozofie vedy – predovšetkým vedeckého zákona – na základe existujúcich teórií. Toto úsilie pokračuje štúdiou o myšlienkových experimentoch (Černík, 1972), v ktorej sa Černík opiera o kvantovú mechaniku, ale najmä prácou *Problém zákona v marxistickej metodológii vied* (1977), v ktorej Marxov *Kapitál* slúži ako základ pri vypracovaní koncepcie tzv. imanentného zákona a na ňom založenej explanácie. Toto dielo predstavuje zásadný krok vpred v riešení problému, ktorý o tri desaťročia neskôr identifikoval Elbe, teda v objasnení vzťahu Marxovej teórie a deduktívno-nomologického modelu vedeckého vysvetlenia. V úzkom kontakte s vedeckými teóriami zostávajú aj nadväzujúce práce Igora Hanzela (monografie (1999), (2010b) a množstvo štúdií), ktorý okrem Marxovej a Ricardovej ekonomickej teórie pracuje napríklad s Newtonovou mechanikou, sociologickými metateóriami alebo nelineárnou nerovnovážnou termodynamikou.

Ako vidno, v slovenskej, resp. československej metodológii vied bola Marxova kritika politickej ekonómie veľmi významným referenčným bodom už od jej počiatkov. Černík vo svojich prácach rozvíjal príspevky Jindřicha Zeleného, E. V. Iljenkova a poznanskej školy vo filozofii vedy, ktoré sa pokúsil prekonať. Jeho dielo, a osobitne *Problém zákona*, považujem za to najlepšie, čo v československom kontexte k problematike metodológie Marxovej teórie vôbec vzniklo. No vzhľadom na to, že Černíkove i Hanzelove práce sa orientovali najmä na nomologickú rekonštrukciu kritiky politickej ekonómie, problém jej kritickej funkcie v nich nikdy nebol v samom centre pozornosti. Predkladaná práca sa teda radí k domácej tradícii metodológii vedy, ktorú chce obohatiť príspevkom k analýze kritickej funkcie spoločenskovedných teórií.

Juraj Halas
Metodológia kritickej sociálnej vedy
Marxova kritika politickej ekonómie

Vo Vydavateľstve UK vydala
Univerzita Komenského v Bratislave
v roku 2013.

Jazyková redakcia: PhDr. Božena Matliaková
Technická redakcia: Jakub Sisák
Návrh obálky a sadzba systémom L^AT_EX: autor.

Rozsah 157 strán, 10,05 AH. Náklad 100 výtlačkov.
Tlač: Polygrafické stredisko UK v Bratislave.

ISBN 978-80-223-3460-0

Metodológia kritickej sociálnej vedy je príspevkom k filozofii a metodológii sociálnych vied. Zaoberá sa otázkou, ako môžu byť spoločenskovedné teórie kritické. Také teórie nielen ukazujú „ako sa veci majú“, ale tiež vysvetľujú, ako a prečo o veciach vznikajú mylné, ba iracionálne presvedčenia. Táto práca nadväzuje na domácu metodologickú tradíciu či nemecké „nové čítanie Marxa“ a rekonštruuje postupy, pomocou ktorých také vysvetlenia formuloval Karl Marx vo svojej kritike politickej ekonómie — v *Kapitáli*.

Juraj Halas (1986) v súčasnosti pôsobí na Katedre logiky a metodológie vied Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Venuje sa metodologickým otázkam Marxovej kritiky politickej ekonómie, meta-teoretickým východiskám novších ekonomických teórií a dejinám recepcie Marxovho myslenia. *Metodológia kritickej sociálnej vedy* je jeho prvou monografiou.

ISBN 978-80-223-3460-0

9 788022 334600